

Dėl lietuvių kalbos raidyno

Doc. dr. Antanas Smetona, VU Filologijos fakulteto dekanas,

www.DELFI.lt

2015 m. gruodžio 17 d. 11:35

Raidžių karuose iki šiol didžiausia šventenybė buvo lietuvių raidynas. Tiek modernistai, tiek tradicionalistai nedrįso jo liesti, nors pastarieji pirmuosius tuo kaltino visiškai be pagrindo. Neteko girdėti apie ketinimus raidyną kaitaloti.

Antanas Smetona

© DELFI (K.Pansevič nuotr.)

Mat visiems pakako gramatikų pastabos prie lietuvių kalbos raidyno aprašo, kad svetimvardžiai gali būti rašomi su raidėmis Q, W, X (ir kitomis). Tiesa, skirtingai tai interpretavo: vieni manė, kad net nereikia didelės nuovokos suprasti, jog visa, kas parašyta „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“, ir yra konstituciškai ginama lietuvių kalba, kiti buvo įsitikinę, kad lietuviškame pase šitam šėtono *išmislui* (QWX) ne vieta, o tokie gramatikų rašytojai – kalbos tvirkintojai.

Ir aš pats niekada iki šiol nemaniau, kad nepakanka tokio gramatikos įrašo ir kad reikia kaip nors judinti raidyną. Nors... Pakartok šimtą kartų „saldu“ ir burnoje tikrai pasaldės. Taip ir su tuo raidynu – „kalbos gynėjams“ tūkstantį pirmąjį kartą užkalbant, kad neleis liesti mūsų raidyno, sukirbėjo mintis: „O ką, jei tikrai susitvarkytume su tomis raidelėmis taip, kaip patogiau mums, o ne mūsų senoliams? O kaip tvarkosi kitos tautos su šia bėda?“ Net pats nusigandau tokios erezijos, bet juk didžiausios baimės pirmiausia kyla iš nežinojimo. Todėl skubu su jumis, mielieji skaitytojai, pasidalinti žinojimu, kuris galbūt pamažins tas baimes. Tai mano pareiga.

Kas pasakė, kad raidynas neliečiamas

Lietuvių rašto ženklai mus pasiekia net iš XVI amžiaus pradžios. Pirmoji knyga randasi XVI amžiaus viduryje. (Keista, bet rankraštinų knygų tradicijos, *berods*, nesukūrėme (vis kariavome), tačiau pirmojoje knygoje įtvirtinta rašymo tvarka nejučia kelia mintį – na, negalėjo savaime pirmosios knygos rašyba būti tokia tobula. Visiškai nenustebčiau, jei staiga atsirastų kokių mūsų rašto atplaišėlių ir iš gerokai ankstesnių laikų.) Rašto pagrindu imamas lotyniškas raidynas (ne be vokiečių ir lenkų įtakos), prie jo pasiskolinant arba susigalvojant papildomas raides, būtinas specifiniams lietuviškiems garsams pažymėti.

Po to sekė ilgas raidyno tobulinimo kelias – stebėtina, bet vos ne kiekvienoje naujoje knygoje vis kokia nors raidyno naujovė. Tai lemia paprasti dalykai: viena vertus, nuolatinės paieškos, kaip geriau atspindėti lietuvių garsyną, kita vertus, spaustuvinių išmanymas, trečia, ribotos spaustuvių galimybės – dažnai stigdavo lietuviškų garnitūrų. Ir taip iki pat K. Būgos ir J. Jablonskio. Po šių didžiaviryių darbų lietuviško raidyno raida sustojo. Tiesa, vis rasdavosi kalbos tvirkintojų (pvz., A. Salys su Pr. Skardžiumi ir prie jų prisiplakusiu mokytoju J. Talmantu), sumaniusių patobulinti mūsų neliečiamąjį raidyną, bet greitai būdavo pastatomi į vietą.

Nepaisant visko, tikriausiai nesunku suvokti, kad tas, kieno raida sustojo, paprastai yra nevisai gyvas. Štai anglų raidynas – kaip suakmenėjęs stulpas. Bet kodėl mes jais turėtume sekti – juk tikram lietuviui anglų kalba ne pavyzdys. Nors, kita vertus, kam jie turi ką nors keisti, jei ir taip jų raidynas visiškai sutampa su lotyniškuoju. Bėdų kyla tų tautų raidynams, kurios perėmė ne visą lotyniškąjį raidyną, o tik jo dalį ir prigalvojo specifinių raidžių. Deja, pasauliui globalėjant, svetimvardžiams negrįžtamai peržengus adaptuoto šventraščio rėmus, tautoms ir jų kultūroms vis labiau kontaktuojant, svetimvardžiams ir svetimžodžiams civilizuotai užrašyti prireikia ir tų lotyniškų raidžių, kurios seniau buvo ryžtingai išbrauktos iš tautinių raidynų. Žvilgtelkime, kaip paprastai elgiamasi tokiais atvejais kai kuriose Europos kalbose.

Ką padarė tautos su svetimomis, bet būtinomis raidėmis

Estų raidynas – mūsų kaimynai, dažnų nelaimių draugai, tiesa, istorija kiek skiriasi. Bet tai politinė, o raštas kūrėsi panašiai – svetimų kalbų ir raidynų pagrindu. Aišku, vokiečių įtaka buvo didesnė nei mums, bet juk ir mus veikė tiek vokiečiai, tiek lenkai, t.y. svetimieji. Todėl ir raidžių istorija panaši. Štai estų raidynas:

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S Š Z Ž T U V W Õ Ä Ö Ü X Y

Iš tiesų jiems tiek raidžių nereikia, t. y. raidžių turi daugiau nei reikia visiems estų kalbos garsams sužymėti. Raidyne visada pažymima, kad raidės F Š Z Ž vartojamos tik svetimžodžiuose. Raidžių C Q W X Y vartoseną dar siauresnė – tik svetimvardžiuose, todėl kai kuriuose raidyno variantuose nė nežymimos. Labai pamokoma W istorija – dėl vokiečių įtakos vartota nuo pat raidyno susiformavimo, o XX amžiaus pradžioje pakeista į V. Visai kaip mūsų W ir V. Bet toliau keliai išsiskiria: po kiek laiko estai apsižiūri niekų pridirbę, ir vėl W gražina į raidyną – žymi lygiai tą patį garsą kaip ir V, bet skirta vartoti tik svetimvardžiuose. O mes? Kvailiojame toliau. Beje, ir mūsų raidės F ir H vartojamos tik svetimžodžiuose, bet juk tai nereikia, kad jų reikia atsisakyti.

Prancūzų raidynas – istorinių bendrybių, aišku, ieškoti nėra ko, bet jie irgi neturi kai kurių raidžių, kurių esama kaimyninėse kalbose. Ką su jomis daro? Štai prancūzų raidynas:

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

Dalis šių raidžių gali būti su diakritikais, bet jos skirtos žymėti saviems garsams, todėl kalbamai temai nesvarbios ir čia neminimos. Žvilgtelėkite į pagrindinį raidžių komplektą ir nustebsite – atskirų garsų, žymimų raidėmis K ir W, prancūzų kalboje nėra (jiems turi C ir V, OU). Vadinasi, mūsų supratimu, prancūzams tai svetimosis ir nereikalingos raidės. Nieko panašaus – jos reikalingos svetimžodžiams ir svetimvardžiams užrašyti, todėl raidyne ir yra.

Čekų raidynas – šiuolaikinė raidyno versija turi net 42 raides:

A Á B C Č D Ď E É Ě F G H Ch I Í J K L M N Ň O Ó P Q R Ř S Š T Ť U Ú Ů V W X Y Ý Z Ž

Ši raidyno versija susiformavo tik XX amžiaus pabaigoje. Įdomu tai, kad net žodynuose buvo raidžių Q ir W skyriai, bet dažno žodyno pradžioje esančiame raidyne jos nebuvo minimos. Dabar jų visuomenė persirgo šiomis vaikiškomis ligomis. Q ir W įtrauktos į raidyną, nors vartojamos tik skoliniuose ir nedelsiant keičiamos į KV ir V, kai tik tuos skolinius kalba bent truputį „prisijaukina“.

Italų raidynas – teisybės dėlei, esama ir tokių kalbų, kurios elgiasi panašiai kaip lietuvių. Raides vartoja tik svetimvardžiuose ir svetimžodžiuose, todėl į raidyną neįtraukia. Tai italai. Štai jų raidynas:

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T U V Z

Kaip matome, labai trumpas, net penkių lotyniškų raidžių stinga – J, K, W, X ir Y, bet jos iš tiesų vartojamos. Itališkai rašoma Jesi, Juventus, Kenia, Kennedy, jogurt, Texas, xilofono, water, Wanda, Walter. Ką, beje, ir mes darome. Kita vertus, pervertus kelis žodynus paaiškėjo, kad visos trūkstamos raidės įrašytos ir gausybė neitališkų žodžių sudėta į juos. Tai reiškia, kad ir oficialioje vartosenoje jos yra.

Vengrų raidynas – irgi turi tą pačią ypatybę: be saviems garsams žymėti skirtų 40 raidžių, turi dar keturias rašyti svetimžodžiuose, todėl įvairiuose šaltiniuose kartais pateikiamas visas 44 raidžių raidynas, kartais su komentaru apie papildomas raides svetimžodžiuose – Q, W, X ir Y. Taigi, irgi pripažįstama svetimžodžių ir svetimvardžių užrašymo problema ir sprendžiama civilizuotai. Tai turėtų stebinti. Vengrų kalba priklauso ugrofinų kalbų šeimai ir šiaip yra labai konservatyvi – visomis išgalėmis vengia svetimžodžių, bet problemą mato, pripažįsta ir sprendžia.

Danų raidynas – sudarytas iš 29 raidžių:

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z Æ Ø Å

Didelė rašybos reforma įvykdyta 1948 metais. Tada danai atsisakė daiktavardžių rašybos didžiosiomis raidėmis, įsivedė Å, kaip ir kiti skandinavai. Bet tada patvirtintame raidyne nebuvo W. Tačiau kaip ir kitoms tautoms, taip ir danams prie tos nelemtos W teko grįžti – 1980 metais įtraukiama į raidyną, kuris ir įgyja dabartinį pavidalą. Danai, kaip ir kiti europiečiai, turi ir daugiau „nereikalingų“ raidžių, t.y. nežyminčių jokių danų kalbos garsų – C Q W X Z. Tačiau jie šiandien jau supranta, kad svetimžodžiams ir svetimvardžiams užrašyti jų reikia. Tai ir daro nedvejodami. Be to, jie gerbia ir tradicijas, pvz., daniškas asmenvardis, siejamas su bendrinio žodžiu, Skov „miškas“ užrašomas germanizuota forma Schou, ir niekam dėl to galvos neskauda – tai sakau dėl mūsų prietarų negailestingai išdaryto Römerio. Nors tiek danų, tiek norvegų kalboje svetimžodžių fonetika paprastai kuo greičiau pritaikoma prie gimtosios fonetikos, todėl ir svetimosis raidės vartojamos savotiškam žodžių gyvenimo pereinamajam laikotarpiui.

Taigi, šių Europos kalbų pavyzdžiai rodo, kad svetimvardžių užrašymas visomis lotyniško raidyno raidėmis, net jei pagrindiniame registre jų nėra, yra europinė tradicija. O visos tos kalbos, kad

„kitos tautos nekaitalioja savo raidynų“, yra visiškai niekai – dažna tauta susitvarko savo raidynus pagal gyvenimo poreikius, o raidynų reformos siekia ir mūsų laikus.

Baigiamosios pastabos

Stručio įprotis yra kišti galvą į smėlį, kai ko nors baisu. Tai net tapo priežodžiu. Bet ar mes privalome leisti iki stručių lygio? Štai pavyzdžiai iš šiuolaikinės spaudos: „Maxima“ griaus senąją Alytaus autobusų stotį“, „Landsbergis: „Volkswagenas“ suklydo moralėje“, Amerikos policija boikotuoja naująjį Quentino Tarantino filmą, ir t.t. Ką rodo šie pavyzdžiai? Ogi labai paprastą dalyką – šiandien net nėra tokio klausimo, ar lietuvių kalbos abėcėlėje gali būti raidės Q, W ir X. Tiesiog akivaizdu – taip, jos yra, plačiai ir sėkmingai vartojamos, vartojamos svetimuose žodžiuose, tik kažkodėl dar neįrašytos į raidyną. Kas pasakys, kad šie sakiniai parašyti ne lietuvių kalba ir kad juose nėra raidžių Q, W ir X, tegu meta į mane akmenį.

Taigi, „Dabartinės lietuvių kalbos“ gramatikoje įrašyta pastaba apie papildomų raidžių vartojimą svetimvardžiuose, atrodo, nėra iki galo apgalvota. Šalia lotyniškų raidžių leidžiama daugybė raidžių su diakritikais – dabartinėse Europos Sąjungos kalbose jų būtų arti 60. Iš tiesų tai nepatogu ir painu. Daugelio raidynų istorija rodo, kad jie smarkiai keitėsi ir galų gale tarnauja šiuolaikinės visuomenės poreikiams. Gal vis dėlto protinga būtų ir mums pasukti čia paminėtų Europos kalbų keliu: įrašyti į abėcėlę trūkstantis tris lotyniškas raides ir visus svetimvardžius rašyti be diakritikų (išskyrus lietuviškas raides su diakritikais). Ir Konstitucijos dvasias nuraminsime, ir svetimvardžių nedarkysime – ech, būtų puiku... (Beje, jei ką, prisiimčiau ir siūlymo autorystę, blogesnis juk jau nebūsiu.)

Ir dar, kai kurie „kalbos gynėjai“, neišmanantys nei kalbos, nei rašto raidos, visiškai be pagrindo tvirtina, kad lotynų kalboje nėra W. Klasikinėje nėra, bet ten daug ko nėra, pavyzdžiui, raidės J. Viduramžių lotynų kalboje W atsirado būtent svetimų kalbų asmenvardžiams užrašyti. Draugiškas patarimas: nukeliaukite kokią gražią dieną prie Mindaugo paminklo Vilniuje ir perskaitykite lotynišką užrašą – patikėkite, paminklas išniekintas tais šėtono kringeliais: MYNDOUWE DEI GRA REX LITOWIE.

O šiaip, nesiūlau nieko mūsų raidyne keisti (nors tais keitimas, kaip matėme, nieko blogo ir nepadarytų). Siūlau labai paprastą dalyką – prisiminti, kad gramatikose ir rašybos vadovėliuose šalia lietuvių kalbos raidyno dar nurodoma išnaša apie Q, W ir X – *tai yra lietuvių kalbos taisyklė, kuri galioja visur, kur rašoma lietuviškai, net pasuose. Ir tai konstituciška.*

Belieka paklausti, o kuo čia dėti lenkai? Ogi niekuo.

The logo for DELFI, with the letters 'D', 'E', 'L', 'F', and 'I' in a bold, sans-serif font. The 'D' and 'F' are blue, while the 'E', 'L', and 'I' are yellow.